

NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini aruanne perioodist 13.–25. juunini 1940

26. juuni 1940

[---] 2. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu poolt esitatud nõuded Eesti valitsuse tagandamisest ja täiendavate vägede sissetoomisest Eesti Vabariigi territooriumile kainestasis otsekohe valitsejaid, jahutasid kaitseliitlik-kodanlike ringkondade sõjakihku ja sundisid neid esitatud tingimustega kähku nõustuma. Välisminister Piip kutsus mind kell 8 õhtul ja teatas: „Eesti valitsus on valmis lahkuma ametist, nõustub lubama Punaarmee Eesti territooriumile sellisel hulgal, mis on vajalik pakti elluviimise kindlustamiseks.” Samas teatas Piip mulle, et minuga soovib presidendi korraldusel rääkida kindral Laidoner. See oli kiiresti orienteeruva endise valitsuse esimene katse püsida võimul, säilitades endised positsioonid. Kindral Laidoner teatas, et ta tegutseb presidendi isiklikul korraldusel täiesti konfidentsiaalselt ja küsis: „Kas Nõukogude valitsus leiab, et Eesti valitsus tegutses pakti täitmisel tervikuna halvasti ja seetõttu peab lavalt lahkuma, või ta peab pakti mitteküllaldases täitmisel süüdlaseks üksikuid isikuid, kes peaksid selle eest kandma kogu vastutust?” Ma vastasin, et võin vaid korrata seda, mida ütles sm. Molotov Eesti valitsusele esildist üle andes, nimelt: Eesti Vabariigi valitsus peab lahkuma ametist, kuna ta pole kindlustanud enda poolt 28. Septembril 1939. Aastal sõlmitud vastastikuse abistamise pakti täitmist. „Kuna pakti pole täidetud, peavad järelkult selle eest vastutama kõik alates peaministri.”

Seejärel püüdis Laidoner teada saada, keda Nõukogude valitsus sooviks nimetada peaministriks, kuna nad ei soovi korrata Leedu viga. Vastasin, et praegu ma ei oska selle kohta midagi kindlat öelda.

Kujunenud olukorras pidas Eesti valitsus kuni sm. Ždanovi saabumiseni rea istungeid. Arutati uue kabineti koosseisu variante erinevate isikute: Rei, Jaan Tõnissoni, Palvadre jt. juhtimisel. Kõneldakse, et Päts olevat valitsuse koosolekul öelnud, et ta ei luba kandidaatide pealesurumist Nõukogude valitsuse poolt. Vastupidise arvamuse esitas majandusminister Sepp, väites, et on mõistlikum, kui Päts nõustub vastupanuta NSV Liidu poolt esitatavate tingimustega, kuna vastasel korral võib olukord muutuda halvemaks. Hilisem Rei telegramm sm. Ždanovi saabumisest Eesti uue valitsuse moodustamiseks lõpetas sellel teemal vaidlused, jättes nõrga lootuse, et võib-olla õnnestub kuidagi manööverdada ja jätta valitsuse etteotsa Rei (millele nad asetasiid suuri lootusi).

3. Teated sm. Ždanovi eelseisvast saabumisest ja Laidoneri-Jürima valitsuse lahkumisest kandusid välgukiirusel üle Eesti. Otsekohe tõusid üles laiad töörahvahulgad. Hoolimata armee ülemjuhataja kindral Laidoneri käskkirjast, kus „kaitseseisukorra seaduse” alusel keelati igasugused koosolekud, toimusid rongkäigud ja miitingud, tehastes ja vabrikutes hakkasid töölised kogunema, nõudes, et neile antakse võimalus arutada Nõukogude Liidu esildist, kuna nad soovivad avaldada oma suhtumist NSV Liiduga sõlmitud lepingu rikkumisse Jürima valitsuse poolt.

Politsei hakkas neid koosolekuid laiali ajama, esines isegi arreteerimisi, kuid rahvas, tundes Nõukogude Liidu toetust, püüdis massiliselt vabadusele, püüdes enda algatusel osa võtta selle tähtsa küsimuse otsustamisest.

Tüüpiline on juhtum Koplis (töölisrajoon, kus tsaariajal oli laevatehas). Siin paiknes Punaarmee väeosa. Punaarmee laste juurde kogunes vanureid-töölisi, nendega liitusid noored, arenes vestlus. Töölised ütlesid otse: „Me oleme väga õnnelikud, et Punaarmee tuli.” Teised: „Kas siin ei ole minu poega? Ta läks Venemaale ja peab samuti teenima Punaarmees.” Rahva sekka peitunud ümberriietatud nuhk küsis: „Mis sellest, et Punaarmee tuli, ta lendab siit samuti, nagu lendas 1917. Aastal.” Töölised pöördusid hääle suunas, paljud tundsid teda. Üks tööline ei pidanud vastu ja ütles: „Sa käisid alles eile politseivormis, miks sa end moondad?” Nuhk vilistas, tema juurde jooksid politseinikud, haarasid tööliste kinni ja hakkasid teda peksma. Olles veendunud, et teda ei lubata solvata, haaras tööline kivi ja löi

sellega politseinikku. Ta haarati kinni ja tassiti jaoskonda. Kõik see toimus samas seisvate punakomandöride silme all, kes ei julenud sündmusse sekkuda. Politsei, nähes Punaarmee sellist suhtumist, muutus julgemaks ja ühes teises kohas arreteeris 15 inimest. Asjasse sekkunud Riigikogu liikmed Unt jt. saavutasid, et arreteeritud vabastati ööpäeva pärast.

4. Sm. Ždanovi saabumine ja direktiiv Moskvast politseirepressioonidesse passiivse suhtumise lubamatusest muutsid järsult olukorda. Kõikides vabrikutes ja tehastes toimusid laialdased koosolekud, mis viidi kogu Eestis läbi 19.–20. Juuni öö jooksul. Laidoneri-Jürima valitsus veendus oma silmaga, et tal ei õnnestu säilitada mingeid positsioone, kuna kuuldsu, et Nõukogude valitsus ise osaleb Eesti uue valitsuse moodustamises, tungis kõige kaugematesse nurkadesse ja leidis kõikjal pooldava vastukaja, mis aga mõningates peades kajastus täiesti ebaõigesti. Osa inimesi ei mõistnud meie poliitikat, hindas valitsuse vahetust kui revolutsiooni ja tõi 20. Juuni* demonstratsioonisse Oktoobri elemente. 21. Juunil kella 13-ks päeval me pidime sõitma Vabariigi presidendi K. Pätsi juurde esitama peaministri kohale J. Vares-Barbaruse kandidatuuri. Kell 12 päeval algas demonstratsioon. Töölised marssisid üksmeelselt, lauldes nõukogude revolutsioonilisi laule: „Suur ja lai on maa”, „Katja” jt., kandsid vanu ametiühingute lippe. Nõukogude saatkonna eest möödunud kolonnidest kostus kogu aeg hüüdeid „Hurraa”, „Elagu sm. Stalin!” Sm. Ždanov tervitas neid rõdult. Demonstratsiooni ajal me sõitsime presidendi juurde. Me aetasime ta üsnagi häiritud hingeseisundisse. Erutuse põhjuseks oli asjaolu, et enne meie saabumist tuli tema lossi juurde töölisdemonstratsioon. Kolonnid peatusid presidendi lossi ees. Kolonnidest eraldusid oraatorid, kes pöördusid presidendi poole petitsiooni ja nõudmistega: 1) kõrvaldada Laidoneri-Jürima valitsus; 2) vabastada poliitvangid; 3) anda ametiühingutele vabadus. K. Päts ilmus rõdule ja teatas demonstrantidele, et ta ei või nende nõudeid täita, sest see on tulevase valitsuse asi. Samal ajal väljus rahvahulgast üks inimene ja pöördus rahva poole: „Kas te tunnete mind, seltsimehed?” Häältekoor vastas: „Tunneme, tunneme!” – „Aga kui te mind tunnete,” jätkas kõneleja, „siis ärge uskuge seda kavalpead. Jagunege kolme ossa: üks osa las läheb arsenalile juurde ja haarab relvad. Teine osa läheb vangla juurde ja vabastab poliitvangid, kolmas osa haarab posti, telegraafi, politseivalitsuse jne!” Kuulnud käsku, asusid demonstrandid otsekohe seda täitma.

Seda kuulnud, Päts ehmus, ja kui me ta juurde läksime, jõudis ta end suurivaevu kokku võtta ja kordas: „Meie rahvas on imelik, organiseerimatu.” Meie poolt esitatud peaministri J. Vares-Barbaruse kandidatuuri võttis ta vaidluseta vastu ja kordas ehmunult: „Palun vaid, organiseerige kiiremini valitsus ja viige kõik korda!” Meie visiit ei kestnud üle 8 minuti. Ülejäänud osa päevast me pühendasime Eesti valitsuse lõplikule formeerimisele. [---]

11. Demonstratsiooni õppetunnid.

Nagu ma eespool meenutasin, hakkas töölisdemonstratsioon 21. Juunil kell 1 päeval presidendilossi juurest ühe kõneleja üleskutse peale liikuma järgnevalt: üks osa arsenalile haaramiseks, teine läks ja haaras politseivalitsuse, kolmas liikus vangimaja juurde vabastama poliitvange. Teel ühinesid nendega teised Tallinna kodanikud.

Demonstratsioon peatus teel, peeti lühikesi miitinguid ja liiguti edasi. Umbes kella kolmeks või neljaks rahvalikumine väljus demonstratsiooni raamidest. Haarati relvalaad, jagati välja relvad, politsei jooksis hirmunult laiali ja peitus, kuhu juhtus. Linn sattus relvastatud tööliste jt. kodanike kätte. Mis on põhjuseks, et rahulikult relvastatud demonstratsioon muutus äkki revolutsiooniliseks tegevuseks?

Nad [põhjused] peituvad selles, et 20 aastat kestnud Laidoneri-Jürima vihatud režiim oli linna ja maaelanikkonna nii välja vihastanud, et see oli vähimagi võimaluse korral valmis oma orjastajatega arveid õiendama. Juba see, et nad murdsid pärast pikki vaikimisaastaid vabade kodanikena tänavale, tõstis tohutult demonstrantide meeleolu. Juba siis oli tunda erutust, kui mööduti saatkonna hoonest. K. Päts pani oma kõnega aluse, ägedad oraatorid valasid õli tulle. Siin tuleb meenutada korpuse poliitiosakonna ülemat sm. Ivanovi, kes ei mõistnud toimuvaid

sündmuse ja otsustas olukorda revolutsioneerida, pidades õhutava kõne. See kõne mõjutas tõepoolest tugevasti demonstrantide meeleolu ja kuidagiviisi demonstrantide sekka sattunud soomusautod tugevdasid seda veelgi. Inimesed, tagant õhutatuna teiste kõnelejate poolt, kes püüdsid jäljendada sm. Ivanovi, läksid liiga kaugele. Algasid arreteerimised. Tõsi küll, töölised osutusid väga organiseerituks. Nad valisid kiiresti endi esindajad, kes, punased linnid käsivarrel, löid kiiresti revolutsioonilise korra. Vanad töölised astusid otsekohe [puna]kaarti, heitsid vintpüssid õlale ja asusid juhtima valvesalku olulisemate asutuste juures. Seda kasutasid provokaatorlikud elemendid, kutsudes elanikkonda üles kättemaksule. Öö vastu 20. Juunit möödus rahutult. Eesti ohvitserid tulistasid mitmel pool meie väeosi ja tankiposte. Kõlasid lasud sõjaväehaiglast (tulistasid haiglakomitee ja veel kaks eesti sõjaväelast), tulistati sõjakoolist (meie väeosadel tuli see kool – 400 meest – desarmeerida), tulistati kaubandusesindust (tulistasid kaitseliitlased). Võitlejad ja ohvitserid tegutsesid igal konkreetsel juhul operatiivselt nende relvastatud ohvitseride, kaitseliitlaste ja teiste organisatsioonide varitsussalkade likvideerimisel, kes eelneva valitsuse poolt olid nõukogude-vastaseks tegevuseks ette valmistatud.

Töölisrühmad osutasid aktiivset kaasabi ettevalmistatavate relvakokkupõrgete avastamisel ja likvideerimisel. Vaenutegevuse käigus oli ohvreid, kuni 10 eesti töölisi sai haavata ja 2–3 surma.

21. juuni õhtul sm. Ždanov kutsus välja M. Undi ja andis talle käsu lõpetada revolutsiooniline tegevus ja desarmeerida töölissalgad. Ööl vastu 22. Juunit võeti kasutusele vastavad abinõud ja hommikuks oli juba kõik rahulik. Kuid endine valitsus oli sellisest sündmuste arengust niivõrd kohkunud, et hakkas hirmunult kaitset paludes saatkonda helistama. Telefoni teel pöördusid minu poole kindral Laidoner, helistas kindral Kasekamp, kes palus isegi soomusautot sõjaministeeriumi kaitseks, mida rahvahulk püüdis tormijooksuga vallutada. Umbes kell 6 õhtul toodi saatkonna konsulaarosakonda töölisvoliniku saatel, kel oli punane lint varrukal, kindral Rotberg. Pärast vestlust me esitasime tema kandidatuuri sõjaministri kohale. Minu arvates saab siin teha selliseid järeldusi: töölisliikumise juhid Unt, Ruus, Andresen laskisid demonstratsiooni käest; 2) oleme süüdi, et ei hoidnud küllalt tugevasti töölisliikumise juhte peos, ja 3) poliitosakonna ülemal sm. Ivanovil polnud mingisugust õigust pidada süütavaid kõnesid üleskutsega revolutsiooniliseks tegevuseks.

12. Meie ülesanded käesoleval etapil.

Kuna Eesti elanikkond suhtub praegu meisse väga hästi ja usalduslikult, tuleb seda usalduslikku vahekorda arendada ja tugevdada ning seetõttu tuleb meil esialgu:

1. Aidata uuel valitsusel meiepoolsete konsultatsioonidega tema poolt esitatud deklaratsiooni ellu viia.
2. Sõjaväelisi ehitustöid intensiivistades kasutame igati eesti töölisi ja sellega likvideerime tööpuuduse.
3. Looma kogu Eestis NSV Liiduga sõprusühingute võrgu, haarama sealjuures kaasa laiad tööliste, talupoegade ja intelligentsi ringkonnad, organiseerime raamatukogude võrgu, näitame Nõukogude kinofilme, saadame meie paremaid Nõukogude artiste, lauljaid ja muusikuid kõikidesse Eesti linnadesse. Sealjuures peab Moskva neid kõigiti abistama.
4. Loodavas venekeelses ajalehes avaldame arvukalt artikleid nõukogulikust ülesehitustööst kõikidel elualadel (tehnikas, kultuuris ja kunstis).
5. Seoses töömahu suurendamisega on vajalik ka meie aparadi suurendamine. Ma püstitan nüüd uuesti küsimuse meie konsulaadi avamisest Narvas. Ta asub Tallinnast 25[0] kilomeetri kaugusel, vabu töötajaid saatkonnas pole. Me sõidame sinna äärmiselt harva, seda piirkonda pole detailselt tundma õpitud, kuid seda on meil lähemas tulevikus tarvis.
6. On vaja isikut, kes otseselt abistaks saadikut tema töös, jälgides Eesti territooriumil arendatavat mitmesugust nõukogude tööd.

7. Seoses tööliste poolt miitingutel esitatud nõuetega legaalse kommunistliku partei organiseerimisest tuleb küsimus läbi kaaluda.

NSV Liidu saadik Eestis Nikitin

Международная жизнь, 1990, № 3, с. 134–136. Tõlge vene keelest.

**On mõeldud 21. juuni demonstratsiooni.*